

UNIVERSITÀ
DEGLI STUDI
DI UDINE

Università degli studi di Udine

Raste të veçanta turqizdash në gjuhën shqipe

Original

Availability:

This version is available <http://hdl.handle.net/11390/1025550> since

Publisher:

Published

DOI:

Terms of use:

The institutional repository of the University of Udine (<http://air.uniud.it>) is provided by ARIC services. The aim is to enable open access to all the world.

Publisher copyright

(Article begins on next page)

Raste të veçanta turqizmesh në gjuhën shqipe

Në këtë artikull merren në shqyrtim turqizma që nuk janë analizuar në mënyrë të shterueshme në hulumtimet që janë bërë në këtë fushë deri më sot. Disa prej tyre janë fjalë të vjetëruara, disa përdoren rregullisht edhe sot.

Ky artikull mbështetet mbi materialin e mbledhur për një hulumtim në proces mbi turqizmat e gjuhës shqipe, të qasura me turqizma nga gjuhë të tjera ballkanike, si dhe mbi interferencat ndërgjuhësore mes shqipes, turqishtes dhe gjuhëve të tjera. Veprat shumë të rëndësishme të autorëve si Dizdari, Boretzky, Miklosich etj. kanë nevojë të përditësohen. Shpresojmë që ky hulumtim të jetë një kontribut i rëndësishëm në këtë drejtim dhe ta shohë dritën në një të ardhme relativisht të afërt.

abdyselat, -i, avdeselat (em.m.) – ricin (*Ricinus communis*).

< osm. *abdüsselâtin* – *farërat e krotonit* (*Croton tiglium*), nga të cilat nxirret vaji i *krotonit* (Redhouse 1890: 1281).

► Dizdari (2005) e konsideron fjalën *abdyselat* si një huazim nga ar. *habb'us sâlatin* “tableta, pilula e perandorëve”. Škaljić (1985: 295) sjell variantet e serbokroatishtes *habu-salatin*, *abu-salatin* si huazime nga tur. *habbus-salatin* “kokrra e sulltanëve”.

Megjithatë, as arabishten *habb'us sâlatin* as turqishten *habbus-salatin* nuk mund t'i konsiderojmë si origjina të fjalës shqipe, ngaqë arabizmat e drejtpërdrejtë zakonisht futen në gjuhën shqipe nëpërmjet teksteve fetare. Po pranuar hipotezën sipas së cilës *abdyselat* vjen nga *habbus-salatin*, atëherë do ta kemi të vështirë ta provojmë disimilacionin *bb > bd* në shqipe, sepse arabizmat dhe turqizmat e shqipes janë tepër të vona për të paraqitur përkalime fonetike të tilla.

Gjithashtu, përveç huazimeve nga tekstet fetare, pjesa dërrmuese e arabizmave dhe persizmave kanë hyrë në gjuhën shqipe nëpërmjet turqishtes, dhe në veçanti nëpërmjet osmanishtes. Në fakt, kjo tezë konfirmohet falë osm. *abdüsselâtin*, origjinës së mirëfilltë të shqipes *abdyselat*.

Mbaresat osm. *-in* mund të jetë interpretuar nga shqipfolësat si një sufiks i rasës kallëzore të trajtës së shquar njëjës, duke dhënë rrjedhimisht si hiperkorrektizëm formën e cinguar *abdyselat*.

abolla (lidh.) – kështu që; ashtu që.

► Bëhet fjalë për një lidhëz krahinore të vjetëruar të gegnishtes.

Simbas Meyer-it (1891: 1), pjesa *-olla* përmban mënyrën dëshirore të vetës së tretë njëjës të foljes turke *olmak* “me u bâ, me qenë”, ku hyn edhe tur. *olaki* “që të”, ndërsa pjesa *ab-* mbetet e errët.

Simbas Çabejt (1976), *a*-ja nistore mund të jetë pjesëza pyetëse *a*, në ndonjë fjalë pyetëse të përdorur si qëllimore (si p.sh.: *do të përpiqem a mund të...*). Simbas tij, pjesa *-bolla* nuk mund të ndahet nga gr. e re e Epirit *μολάκι* “n’ dashtë Zoti; mbase”, e cila në *-ki*-në fundore duhet të përmbajë turqishten *ki* “që”. Në këtë mënyrë, shpjegimi i fjalës së shqipes e të greqishtes dialektore nga tur. *olmak* dhe *olaki* paraqitet mjaft bindës, vetëm se *b*-ja nistore mbetet e paqartë për Çabejn.

Në të vërtetë, edhe *b*-ja nistore është krejt e qartë. Variantet *bolaki*, *bolayki* dhe në veçanti *bola ki* “nëse do Zoti; sa do të doja” janë të dokumentuara mirë në osmanishte, ashtu si dhe në turqishten dialektore të sotme. Rrjedhimisht gr. *μπολάκι* e ka origjinën tek turqishtja dhe etimologjinë e shqipes *abolla* mund ta formulojmë si: *a-* + *bolaki* pa *-ki* në fund.

adobash, -i, adabash (em.m.) – 1. njeri i urtë që i qëndron pranë bajraktarit (ose flamurbajtësit) të dasmorëve (bajraktari zgjidhet i ri e i pashëm, por jo me përvojë; ai ka nevojë për këshillat e adobashëve, që janë zakonisht dy); 2. burrë me emër, menjëherë pas bajraktarit (Plavë, Guci); 3. i dyti në rreshtin e mihjes; ndihmatar, ndihmës i bajraktarit, i rendatarit; akatar.

odabash, -i, odobash (em.m.) – 1. komandant i kompanisë së jeniçerëve; 2. ai që prin në odë, ai që zë kryet e vendit në një solemnitet në odë të burrave (në dasëm, në ndenjje etj.).

< tur. *odabaşı, odobaş* – kryetar i dhomës së shërbëtorëve; (hist.) komandant i “odës” ose kompanisë së jeniçerëve; përgjegjës i dhomave të një hani; derëtar, portier (i një hoteli etj.).

• rum. *odabaşa, odobaşa* – kapiten (Cioranescu 1958: 577); gr. *οντάμπασης*; srbkr. *odabaša, odobaša*; bullg. *ода-баши*.

► Variantet *adobash/adabash* mund të sugjerojnë prejardhjen nga një tur. *adap, adab* (shumësi i *edeb*) me kuptimin “zakone, rregulla të mirësjelljes, rregulla të shoqërisë” + *-daş, -taş* (mbaresë që jep kuptimin e ndarjes së diçkaje me dikë, ose të paturit diçka bashkë me dikë: “koleg, shok”) ose + *baş* “shef, kryetar”.

Elezi (2006: 143) e rrjedh variantin *adobash* nga një turqishte të padokumentuar, me kuptimin “zotëria i parë”.

Me siguri dy variantet e tjera *odabash/odobash* rrjedhin nga tur. *odabaşı, odobaş*, që ruan formën edhe në gjuhë të tjera ballkanike.

ajam, -i, ejam (em.m.) – 1. dëshirë, prirje, tendencë; 2. kohë; 3. kohë e përshtatshme; kohë për t’u kryer një punë; 4. epokë, jetë; 5. ditë.

Vetëm varianti *ajam*: 1. kohë e përshtatshme për zhvillim; 2. kushte të përshtatshme, mbarësi; 3. hovmarrje, shfrim; 4. vlagë; 5. *fig.* zjarr (p.sh. patriotizmi).

< osm. *eyyam* – 1. (ditë apo stinë) kur mbizotërojnë erëra të mbara ose mot i mirë (Redhouse 1890: 285); 2. ditë (sh.); 3. erë e mbarë, e favorshme.

• srbkr. *ejan* – erë; dredhë ere, tufan; stuhi (Škaljić 1985: 264).

► Me sa duket, varianti *ejam* është i dokumentuar më mirë. Ai shfaqet tek Boretzky (1976) (si “kohë, epokë, jetë”), tek Leotti (1937) dhe tek Metaj (2009). Ndërsa variantin *ajam* e kemi të dokumentuar nga Dizdari (2005) dhe Elezi (2006).

Dizdari e konsideron variantin *ejam* (me kuptimet “ditë, kohë”) si “më origjinal”. Ai jep gjithashtu variantin me aferezë *jam/ë, -a* (f.) “kohë; vlagë”.

dert/i (fol.) – *kal.* 1. kaloj një sëmundje që zakonisht merret vetëm një herë (si p.sh. linë, fruthin etj.); 2. kam një eksperiencë, përjetoj një moment që zakonisht lidhet me një periudhë të caktuar të jetës; *jokal.* jam i sëmurë për një kohë të gjatë.

► Kjo folje simbas Çabejt (1987) dokumentohet për here të parë me variantet *me derytune, me dertunë* në *Speculum Confessionis* (1621) dhe simbas Demirajt

(2004), edhe në *Rituale Romanum* (1621), të dyja vepra të Dom Pjetër Budit. *Dert/i* është një variant më i vonë, ashtu si dhe *dertoj, me (u) dertue, dertohem* “i flas dikujt për hallet e mia” dhe *me dertë* “me qenë i sëmurë”, nga turqizmi *dert, -i* (em.m.) “hall, brengë, gajle, shqetësim; travajë, telash, dhembje”.

Origjinën e ka nga turqishtja *dert* (< pers. *därd*) “sëmundje kronike; hall, brengë, shqetësim; ankim”, që ka hyrë edhe në gjuhë të tjera ballkanike: rum. *dert*; arum. *dertă, derte*; gr. *ντέρτι, ντερτ'*; srbkr. *dert*; bullg., maq. *дерт, дерд*.

Prania e një kuptimi të ngjashëm me atë të foljeve shq. *dergj/em* dhe *dherdh* (< **darg-*), kjo e fundit me kuptimin “*kaloj një sëmundje që zakonisht merret vetëm një herë*”, mund të jetë rezultati i një pranëvënieje të mëvonshme të kuptimit të këtyre foljeve për shkak të asonancës së tyre.

mushmoll/ë, -a, mushmull/ë (em.f.) – *Mespilus germanica*.

< tur. *muşmula*.

• rum. *moşmol, moşmon* (pema); *moşmoală, moşmoană, moşmulă, muşmulă* (fryti) (Cioranescu 1958: 540); arum. *muşmoală, muşmulă* (fryti); *muşmuleu* (pema) (Papahagi 1963: 720); gr. *μούσμουλο*; srbkr. *mušmula, mušmulja*; bullg. *мушмула, мушмала* (dial.), *мушмул, мошмул*; maq. *мушмула*.

► Nuk ka ndonjë lidhje të qartë mes formave greke (gr. e vjetër *μέσπιλον*, gr. mesjetare *μούσπουλον*, gr. e re *μούσμουλο*) dhe atyre turke. Si rregull, tur. *muşmula* konsiderohet e prejardhur nga gr. *μούσμουλο*. Por ka gjuhëtarë si p.sh. Meyer (1893: 33) të cilët e konsiderojnë gr. moderne *μούσμουλο* si një ri-huazim nga turqishtja. Në këtë mënyrë fjala turke identifikohet si e prejardhur nga format më të lashta të greqishtes. Po të pranohet këtë hipotezë, do të na duhej të pranohet edhe hipotezën tjetër sipas së cilës asimilimi *p > m* është zhvilluar në turqishte e jo në greqishte.

Disa interpretime të mundshme në lidhje me formimin dhe kuptimin në gjuhën shqipe:

a) Etimologji popullore (paretimologji) “e pjesshme”: në fjalën *mushmollë* mund të dallojmë lehtë fjalën *mollë*.

b) “Mollë e mbushur, e mbufatur” (etimologji popullore): *mush* mund të jetë identifikuar me foljen *mbush*, ku *b*-ja nuk është shqiptuar, siç ndodh në disa raste me gegnishten: *mbrapa-mrapa; mbrëmje-mramje, këmborë-kumonë, këmbë-kamë* etj.

Në fjalorin e Cordignano-s (1938) gjejmë sinonimin *mollëmuç/e,-ja*, i pranishëm edhe në FGJSSH (1980). Por fjala *muçe* mungon. Atë e gjejmë tek fjalori i Elezit (2006) me kuptimin “gomar”. Është vështirë të mendohet që mollëmuçja të ketë lidhje me veshët e gomarit për shkak të formës së gjetheve të saj. Elezi jep edhe kuptimin “grumbull bari që i qitet lopës”, ku shton edhe variantin *muç*. Vështirë të ketë lidhje me foljen *muçit* “bëj mu”, ngaqë kjo e fundit është tingullimituese. Por *muç/muçe* mund ta ketë prejardhjen nga venecianishtja *mucio* “grumbull”.

Ekziston një folje vetvetore *muçitem* “ënjtem, fryhem, mbufatëm” (FGJSSH 1980: 1178), e cila mund ta vërtetojë tezën e mollës së mbufatur, por duke patur parasysh gjithnjë mundësinë e një ndikimi kuptimor reciprok mes foljes *muçitem* dhe lopës që ngopet duke ngrënë *muçen* (ose *muçin*) e barit.

Pra, me sa duket tur. *muşmula* është reinterpretuar në shqipe si *mushmollë* (ndërsa varianti *mushmullë* është një turqizëm i mirëfilltë), duke i dhënë këtij turqizmi një kuptim të mundshëm që nuk gjendet në gjuhën turke: mollë e fryrë, e mbushur. Përveç kësaj, Leotti (1937) jep variantin *muçmollë*, që nga njëra anë mund ta vërtetojë kuptimin “mollë e fryrë, e mbushur” por nga ana tjetër mund të jetë rezultati i një fenomeni fonetik *sh > ç* (fërkimore postalveolare e shurdhët > afrikate postalveolare e

shurdhët) si p.sh. në variantet e fjalës së urtë “Sa të rrosh do të mësoh”/”Sa të rroç do (të) mësoç”, fenomen që mund të jetë i pranishëm ndoshta edhe në foljen *muçitem*, nëse kjo mund të vijë nga një variant hipotetik **m(b)ushitem*.

c) “Mollë e mbuluar me push” (etimologji popullore): fjalori i Gazullit (1941) jep fjalën *mush* me kuptimin “push” (Guri i Zi, Shkodër). Kjo çon në një tjetër reinterpretim të mundshëm të mushmollës si “mollë e mbuluar me push”.

ras/ë, -a (em.f.) – 1. rasë gramatikore; 2. rast; 3. rrethanë.

rast, -i (em.m.) – 1. rrethanë; 2. mundësi; shans; 3. shkak, arsye.

< turq. *rast* – shkak; rrethanë; rast.

< turq. *rast gelmek* – me takue rastësisht dikë.

• arum. *araste* – rast, moment i përshtatshëm (Papahagi 1963: 128); gr. *ράστι, ράστ'* – rastësi, shans; rrethanë; rast; ngjarje, takim rastësisht (Koukkidis 1960: 79).

► Sot, *rasë* përdoret kryesisht me kuptimin “rasë gramatikore”, ndërsa me kuptimin “rast, shans” mbijeton në ndonjë përdorim të rrallë në gjuhën e folur. Ajo me siguri ka patur një përdorim më të gjerë në gegnishte. E gjejmë në formën arkaike të tekstit të lutjes katolike “*Puna e Pendimit*”, në veprën letrare të Haki Stërmillit “*Sikur t’isha djalë*” e kështu me radhë.

Në studimet e Çabejt (2002) fjala *rasë* konsiderohet njësoj me tur. *rast*, por në variantin pa *-t*. Për këtë ai jep si shembull variantet me *-t* dhe pa *-t* të ndajfoljeve turke *rasgele, rastgele* “rastësisht, kuturu”. Sipas tij, ajo shfaqet për herë të parë në Fjalorin Shqip-Latinisht të Atë Jungg-ut (1895) në formën *ras-a* “mundësi, shans”. Sipas Çabejt, *rasë* me kuptimin “rasë gramatikore” dhe *casus* (si p.sh. te *tri rase tifoje; në çdo rasë*) ka mundësi ta ketë prejardhjen kuptimore prej it. *caso*, fr. *cas*, it./lat. *cadere*, gjerm. *Fall*. Ashtu si p.sh. it. *caso* lidhet me paskajoren *cadere*, kështu kleri i Shkodrës në periudhën pas Meyer-it dhe Jungg-ut mund ta ketë lidhur fjalën *rasë* me paskajoren e gegnishtes *me ra*. Prandaj Fjalori i Ri i Gjuhës Shqipe i Shoqërisë Bashkimi (1908) është i pari që jep kuptimin “rasë gramatikore”.

Por diku tjetër Çabej (1976, 1987) jep një seri fjalësh shqipe në variantet me *-t* dhe pa *-t*: *ças/çast, bas/bast, mes/mest* (ndajf.), *kosa/kosra/kostra* “kosë; e korrë; gërshet flokësh” dhe *(i, e) djathtë* < *(i, e) djathët/ë* < *(i, e) djathë*. Ai e shpjegon praninë e shkronjës *t* si një karakteristikë fonetike të shqipes ose si një mbetje të rasës së vjetër lokative. Duke përjashtuar variantet *ras/ë* dhe *rast* nga lista e këtyre fjalëve, ai përjashton mundësinë që *t*-ja në variantin *rast* të mund të jetë perceptuar si një epitezë e shqipes. Duhet marrë parasysh edhe fakti që në Fjalorin Shqip-Anglisht të Stuart Mann-it (1948) kemi variantin tjetër *rasje* “rast, shans”.

Mbetet për të shqyrtuar si mund t’i krahasojmë variantet *rasë, rasje* dhe *rast* me njëra-tjetrën, duke patur parasysh edhe turqizmat *bas/bast*. Gjithashtu, mbetet për të shqyrtuar si mund t’i përjasim variantet e mësipërme me fjalë ku zakonisht variantet pa *t* vijnë nga gjuhë të ndryshme: *ças/çast* (sllavizëm), *mes/mest* (greqizëm), *kosa/kostra* (sllavizëm) dhe *i djathtë/i djathë* (me trashëgimi indo-europiane).

rrobdisham/ë, -a, rrobdëshamë, rrobdyshamë, robdisham, robdëshambër (em.f.) – rrobë shtëpie; rrobë banje (peshqir i madh).

< tur. *robdöşambr*.

► Në origjinë kemi të bëjmë me një galicizëm (nga fr. *robe de chambre*), ku mund të jetë bërë ndërmjetëse turqishtja *robdöşambr*.

Një tog bashkëtingëlloresh *-mbr* është i pazakontë në turqishte. Në këto raste nevojiten elemente zanore mes bashkëtingëlloreve dhe fakti që kjo formë galicizmi turk nuk ka pësuar ndryshime të mëtejshme dëshmon hyrjen e saj relativisht të vonë në gjuhën turke. Në fakt, kjo fjalë nuk dokumentohet në turqishte para viteve '30.

sytjen, -i, sutjen (em.m.), **sutjen/ë, -a** (em.f.) – gjoksmbajtëse, gjimmbajtëse, rrexhipet.

< tur. *sütyen, sutyen*.

► Në rastin e galicizmit tjetër *sytjen, sutjen* (< tur. *sütyen, sutyen* < fr. *soutien-gorge*), fakti i ndërmjetësimit të turqishtes qartësohet nëpërmjet një dëshmie fonetike: zanores *y*. Varianti turk *sütyen* është i dokumentuar mirë dhe mbizotërues. Ai ndjek ligjet e harmonisë vokalike turke, në bazë të së cilave zanorja *e* në rrokjen e dytë shkaktonte anteriorizimin (ose përparësimin) e zanores së rrokjes së parë. Kështu, turqishtja *sütyen* lidhet drejtpërdrejt me shqipen *sytjen* (*y = ü*).

Edhe nëse pranohet mundësia që këto galicizma të jenë përdorur në gjuhën e folur shumë kohë para se të dokumentoheshin me shkrim, gjithsesi mund të konfirmohet njëfarë vazhdimësie e ndikimit të turqishtes në shqipe edhe pas rënies së Perandorisë Osmane.

BIBLIOGRAFI

- Alderson A.D., İz F. (1984). *The Oxford Turkish-English dictionary*. New York: Oxford University Press.
- A.SH.R.P.S.SH. (1980). *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*. Tiranë: Akademia e Shkencave e R.P.S. të Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Bonelli L. (1939). *Lessico turco-italiano*. Roma: Istituto per l'Oriente.
- Boretzky N. (1975-1976). *Der türkische Einfluß auf das Albanische I, II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Cioranescu A. (1958). *Diccionario etimológico rumano*. Tenerife: Universidad de La Laguna.
- Cordignano F. (1938). *Dizionario italiano-albanese*. Scutari: Tipografia dell'Immacolata.
- Çabej E. (1976, 1987, 2002). *Studime etimologjike në fushë të shqipes II, III, VI*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Demiraj Sh. (2004). Rreth huazimeve turke në gjuhën shqipe. Në *Studime filologjike* 3-4. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 19-28.
- Dizdari T.N. (2005). *Fjalor i orientalizmeve në gjuhën shqipe*. Tiranë: AIITC.
- Elezi M. (2006). *Fjalor i gjuhës shqipe*. Tiranë: Enti Botues "Gjergj Fishta".
- Gazulli N. (1941). *Fjalorth i ri. Fjalë të rralla të përdoruna në Veri të Shqipërisë*. Tiranë: Çabej.
- Grannes A., Rå Hauge K., Süleymanoğlu H. (2002). *A dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus Forlag. The Institute for Comparative Research in Human Culture.
- Јашар-Настева О. (2001). *Турските лексички елементи во македонскиот јазик*. Скопје: Институт за Македонски Јазик "Крсте Мисирков".
- Κουκκίδης Κ. (1960). *Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων παραγομένων εκ της τουρκικής*. Αθήνα: Εταιρείας Θρακικών Μελετών.

- Leotti A. (1937). *Dizionario albanese-italiano*. Roma: Istituto per l'Europa Orientale.
- Mann S. (1948). *A historical Albanian-English dictionary*. London: William Cloves and Sons.
- Metaj I. (2009). *Orientalizmat. Shtrirja leksiko-semantike në gjuhën shqipe*. Prishtinë: Drenusha.
- Meyer G. (1891). *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Meyer G. (1893). *Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen*. Wien: Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften.
- Ndreca M. (2007). *Fjalor fjalësh të huaja në gjuhën shqipe*. Tiranë: Toena.
- Newmark L. (1999). *Albanian-English dictionary*. New York: Oxford University Press.
- Papahagi T. (1963). *Dicționarul dialectului aromân. General și etimologic*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- Škaljić A. (1985). *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Redhouse J.W. (1890). *A Turkish and English lexicon*. Constantinople: A.H. Boyajian.

Abstract

The present study is an in-depth analysis of some Turkish loans in Albanian, which have not been yet sufficiently analysed in previous studies involving this subject. Chosen for their peculiar presence in Albanian and compared to other Balkan languages, they are: *abdyselat*, *abolla*, *adobash/odabash*, *ajam/ejam*, *dert/i*, *mushmollë/mushmullë*, *rasë/rast*, *rrobdishamë/rrobdëshambër* and *sytjen/sutjen(ë)*. There have also been taken into consideration the outstanding interferences that they represent in Turkish, Albanian and other Balkan and non-Balkan languages.

The present article forms part of a meticulous research on Albanian Turkisms to be published hopefully in the near future – being this a necessary task – as essential works by Dizdari, Boretzky, Miklosich and so on, though valuable, need to be revised and duly completed.